

A NEM BIRODALMI NÉMET PROTESTANTIZMUS ÁLLÁSPONTJA A TÖRÖK KÉRDÉSBEN A REFORMÁCIÓ ELSŐ IDŐSZAKÁBAN

ÖZE SÁNDOR

1542-ben a Buda visszavívására induló német birodalmi csapatok csúfos kudarccal tértek vissza onnan. Majd két emberöltő kellett ahhoz, hogy ismét megpróbálják visszafoglalni a magyar fővárost a töröktől. Az ezt követő döbbenet és érdeklődés az, amely 1543-ban három Korán-fordításnak és magyarázatnak ad életet.¹ Az egyik ebből a francia Guillaume Postelé, aki a reneszánsz polihisztor és diplomatájaként sok helyen szolgált, de egy megértőbb és elfogadóbb álláspontot alakított ki a törökkel szemben, és vallási egyeztetésre törekedett a mohamedánokkal.² A másik fordítás Theodor Biblianderé,³ aki a svájci reformáció zürichi ágának képviselőjeként a török fenyegetést közelinek vélte és veszélyesnek. Erasmus humanista képzési ideálját követte és a szabad akarat kérdésében is inkább mellé állt Lutherrel szemben. Exegétaként, a szavak értelmét kutatta, gondolkodása nyitott volt, nem zárkózott el az eszkatológiától sem. A harmadik fordítás egy katolikus tudós munkája Johann Albrecht van Windmannstätteré, aki VII. Kelemen és III. Pál pápai titkáráként működött. Az ő fordításában egy, a 16. század vége felé haladva, az iszlám apokaliptikus szerepét egyre óvatosabban megítélő katolikus álláspont tükröződik, annak ellenére, hogy dél-német fordítóról, és nürnbergi kiadásról van szó.

Szinte magától értetődik, hogy a rohamos oszmánhódítást követő hisztérikus európai reakció a Bibliander-féle fordításnak kedvezett. A másik kettő nem jelent meg többször. Még érdekesebb, hogy a 16–17. század fordulójának magyar jezsuita szerzői, Szántó Arator István és maga Pázmány Péter is, amikor kénytelenek voltak nyilatkozni a kérdéskörben a törökhódítás mibenléte kapcsán. Ők szintén

¹ BOBZIN Hartmut, *Der Koran im Zeitalter der Reformation: Studien zur Frühgeschichte der Arabistik und Islamkunde in Europa*, Beirut–Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 1995 (Beiruter Texte und Studien, 42).

² LESTRINGANT Frank, »Guillaume Postel et l'obsession turque«: *Actes du colloque Guillaume Postel, 1581–1981*, Paris, Guy Trédaniel-Éditions de la Maisnie, 1985, 265–298. BOBZIN, *i. m.*, 365–496. Köszönetet kell mondanunk Altnéder Miklósnak, aki az antiturcica kiadványba készülõ fordítását rendelkezésünkre bocsátotta és szakirodalmi segítséget nyújtott.

³ BOBZIN, *i. m.*, 159–276. Legvalószínűbb születési dátuma 1504. Zürichben tanult, majd 1527-ben a zürichi egyház exegézistánára lett. 1531-ben követte az elhunyt Zwinglit a Septuaginta felolvasójaként. A humanista háromnyelvűséget (görög, latin, héber) túllépve arámiul és arabul tanult. Mély érdeklődést táplált a didaktika, metodika és nyelvtudományok iránt.

Bibliander apokaliptikus nézőpontú Korán-magyarázatot használtak, nem a katolikusokat. Tehát a földrajzi helyzet és a veszélyeztetettség határozta meg a kompiláció tárgyát, nem a felekezeti igazodás.⁴

Zwinglinek, a svájci reformáció képviselőjének tanítása később egy a lutheritől eltérő irányzat kialakulásához vezetett, ami a török kérdésben is megnyilvánult, és további teológusokat befolyásolt a reformált egyházon belül. 1526 októberében, a mohácsi csata hírére Zwingli is elővette a török kérdést. *Ander Sendbrief an die Christen zu Eßlingen* című művében önkritikára szólított fel. Szerinte a törökök Isten sajátos pedagógiai szándékát fejezik ki. Zwingli kizárta a világ közeli végét, de nem zárta ki azt, hogy esetleg a birodalom is oszmán fennhatóság alá kerülhet. Az oszmánok számára inkább erős politikai, semmint vallási veszélyt jelentettek. Később Zwingli még tovább ment, és egyenesen a reformáció terjedésének hasznos tényezőjét látta a törökökben.⁵

A svájci reformátor Hesseni Fülöpnek írott levelében az evangélikusokat szembehelyezte a császárral, párhuzamba állítva Izrael Egyiptomtól való megszábadulásával. Ebben az 1530. március 12-i keltezésű, szigorúan bizalmas levelében felvetette egy a francia királlyal kötendő szövetség tervét. Amíg tehát Luther és Melanchthon a világ végét várták, addig a svájci reformátor racionálisan gondolkodva szövetségi terveket kovácsolt, mint ahogyan az a Walenstadtnak küldött, és erre vonatkozó politikai instrukciói is mutatják (*Instruktion für die Sendung Meister Jäcklins nach Walenstadt*). Az 1462 óta svájci uralom alatt lévő városban a reformáció bevezetése kérdéses maradt, ezért Zwingli Jäcklint küldte oda, hogy az egyházközösségi gyűlést megnyerje a reformációnak. Világossá kellett tennie a waldstadtiaknak, hogy a császári ügy elveszett. Ezt alátámasztandó, utalt az oszmán előretöresre.

⁴ A kérdést turkológus kollégámmal feldolgoztuk: DOBROVITS Mihály, ÓZE Sándor, *Koráncáfolatok a 16–17. század fordulóján Közép-Európában*, Egyháztörténet, 2009/2, 19–33.

⁵ Zwingli törökképére vonatkozólag lásd: SEGESVÁRY Viktor, *Az iszlám és a reformáció: Tanulmány zürichi reformátorok iszlámmal szembeni magatartásáról 1510–1550*, Hága, 2005. Zwingli und Europa: Referate und Protokoll des Internationalen Kongresses aus Anlass des 500. Geburtstages von Huldrych Zwingli, vom 26. bis 30. März 1984. ed. BLICKLE Peter, LINDT Andreas, SCHINDLER, Zürich, Vandenhoeck und Ruprecht, 1985. SCHMIDT Anton-Heinz, *Luther und Zwingli, auf getrennten Wegen zur Reformation*, 2005; SCHMIDT Anton-Heinz, *Weltgeltung Zürichs im Zeitalter der Reformation*, 2005. *Heinrich Bullinger und seine Zeit: Eine Vorlesungsreihe*, ed. CAMPI Emidio, Zürich, Theologischer Verlag, 2004. *Calvin im Kontext der Schweizer Reformation. Historische und theologische Beiträge zur Calvinforschung*, ed. OPITZ Peter, Zürich, Theologischer Verlag, 2003; SCHORN-SCHÜTTE Luise, *Die Reformation: Vorgeschichte, Verlauf, Wirkung*, München, Beck, 2003; KLEIN Michael, *Geschichtsdenken und Ständekritik in apokalyptischer Perspektive. Martin Luthers Meinungs- und Wissensbildung zur „Türkenfrage“ auf dem Hintergrund der osmanischen Expansion und im Kontext der reformatorischen Bewegung*, Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde des Fachberichts Kultur- und Sozialwissenschaften der FernUniversität Hagen – Arbeitsbericht Geschichte und Gegenwart Alteuropas. MEYER Walter E, *Huldrych Zwinglis Eschatologie. Reformatorische Wende, Theologie und Geschichtsbild des Züricher Reformators im Lichte seines apokalyptischen Ansatzes*, Zürich, 1987.

Érdekes a kérdés, hogy Zwingli miért nem tekintette a törököt apokaliptikus jelenségnek. Lutherrel szemben ő Góg és Magóg személyét nem a törökökkel állította párhuzamba. Dániel könyvének 7. fejezetében Zwingli is talál vonatkozást a törökökre, de teljesen más értelemben, mint Luther. A könyvben lévő négy állat nála nem kap aktuális politikai jelentőséget. Zwingli abból indult ki, hogy az első a babilonira, a második a perzsára, a harmadik a macedón görögre, a negyedik pedig a római világbirodalomra vonatkozik. Ő azonban a történelmi fejlődésnek megfelelően máshogyan szemlélte ezt. A Római Birodalom története számára ott ért véget, amikor Theodosius király még annak egyedüli uralkodója volt. Miután fiai felosztották maguk között az uralmat, megszűnt annak egysége, de Zwingli számára nem a Nyugat- és Kelet-római Birodalmak lettek az utódok, hanem a Német-római és az Oszmán Császárságok és itt a Török pozitívabb értékelést kapott, mint a Német-római Birodalom. Zwinglinél nem találunk semmiféle birodalmi tudatot Lutherrel és Melanchthonnal ellentétben. A „török vitában” Zwingli gyakran fordult a pápaság és a Habsburgok ellen. Amikor szó esik a török veszélyről, akkor nem abban az értelemben beszél róla, hogy a Habsburgok az egész kereszténységet akarják védelmezni. A svájci kantonok régi hagyományos Habsburg-ellenessége is megnyilvánult itt. Elutasította a Szent Római Birodalmat, egyszerűen „Szemétbodyrodalomnak” nevezte. (Heilige Reich helyett Drecke Reich.) A „translatio imperii” tekintetében, különösen a pápai állammal lévő kapcsolata szemszögéből ítélt. Zwingli is, ugyanúgy, mint Luther, egy antikrisztusi jelenségnek tartotta a pápaságot, de ebben a kritikájában nincs apokaliptikus felhang, sokkal inkább egy Antikrisztus-vitáról van szó. Zwingli apokaliptikus jövendölései vitatottak. A törökök „csupán” Isten virgácsának a szerepét töltik be a bűnös keresztényekkel szemben, ezt azonban nem foghatjuk fel említésre méltó apokaliptikus, illetve dogmatikai motívumként. A török kérdést Zwingli saját politikai szándékainak rendelte alá.

Az Antikrisztus értelmezésben váltak el azután markánsan az észak- és délnémet álláspontok, nem is elsősorban a török hatalom beazonosításában, itt a vélemények Bécs ostroma és Buda elfoglalása után kifejezetten közeledtek, hanem a német császárság szerepének meghatározásában. Johannes Oecolampadius 1528-as előadásában (melyeket 1530-ban, Baselben jelentetett meg) feltalálható a kettős Antikrisztus elmélete, de birodalmi-hazafias következtetések nélkül. A dánieli „kis szarvban” ő a wittenbergiekkal szemben mindkét Antikrisztust látta, de mindez csak 1532-ben vált ellentétessé a német elképzeléssel, amikor Melanchthon megalkotta a Carion-kronika átdolgozását. Itt jelenik meg először birodalom-elmélete: a pápa itt nem szerepel a Római Birodalom „fabricatoraként” vagy „translatoraként”, egyházellensége pedig kívülről jön, és a törökkel azonos. Ez a felfogás birodalmi-hazafias, felekezetiileg semleges. Rudolf Gualter (Zürich, 1546) szintén támadta „a birodalom ostoba szeretetét”, mert ez tehet róla, hogy az Antikrisztust mindenki másban keresi, csak épp a pápában nem. Ehhez csatlakozott Theodor Bibliander, aki a pápával szembeni ellenállásra hívta a fejedelmeket. Heinrich Bullinger, aki 1557-ben a *Jelenések könyvéhez* írott kommentárjában arra a következtetésre jutott, hogy a Római Birodalom készített helyet a pápai

hatalomnak, és a Francia, illetve a Német Birodalom csak a pápa Római Birodalom mintájára alkotott kreálmánya. A negyedik birodalom azonban már nem létezik, mert a Római Birodalom bukása után az Antikrisztus magához ragadta a hatalmat. (Ezzel Bullinger Luther sémáját követte, vagyis szerinte az egyetlen és igazi Antikrisztus a pápa.) Említi a törököket, mint az Egyház ellenségeit, de nem tekinti őket Antikrisztusnak. A német területeken kívül ez a felfogás terjedt el inkább, főleg az angoloknál.⁶

Theodor Bibliander zürichi exegeta, Bullinger egyik legközvetlenebb barátja számára az Antikrisztus fogalma jelentésében ellentétes a keresztény tanítással. Minden ellenállás összességét jelenti. A hit ellenségei, akik a bibliai ortodoxiával szegülnek szembe, egy testet alkotnak.

A török kérdés és az iszlamisztikai tanulmányok legfőbb szakértője a zürichi csoport fiatal tagja, Theodor Bibliander lett. Ő már tanulóveiben annak a Myconiusnak volt a tanítványa, aki a török kérdésre figyelmeztette Luthert és Melanchthont, még 1529 és a Marburgi Colloquium előtt. Itt a török hatalom apokaliptikus biblikus jellemzőiről volt szó. Ő hívta fel a figyelmet Johann Hilten szerzetes „törökprédikátor” azon prédikációira, melyben a 15. század végén exegetikai eszközökkel igyekezett bizonyítani az apokalipszis és az iszlám, a török hódítás közeli eljöttét. Myconius annak a kollégiumnak volt a zürichi vezetője, ahol Bibliander tanult. Majd Baselbe kerülve tagja volt annak a bizottságnak, mely nem kis harcok árán meggyőzte a város tanácsát 1543-ban, hogy Bibliander művét, a Korán-fordítást ki kell adni Oporinus mellett, ő lehetett az, aki rávette a wittenbergieket, hogy pártolják a vállalkozást, mivel meg kell ismerni az Antikrisztus tévelygéseit, csak úgy lehet ellene küzdeni.⁷ Egyébként ez a csoport bíztatja a katolikus Windmannstättert is, hogy adja ki saját fordítását.

Ennek a nézetnek középpontjában tehát ugyanúgy a török veszély állt. Ez változott ki Magyarországon is tetszést, és nem a Német-római Birodalom pozitív, eszkatologikus szempontú bemutatása. A „piszkos birodalom” számukra is az Antikrisztus másik hadát jelölte. A svájci reformáció délnémet képviselőinek törökkel kapcsolatos nézőpontja azután kapcsolódott a kettős predestináció elméletével, mely már igen korán megjelent a magyarországi ütközőzónában. A nézet azonban majd csak Bibliander kényszernyugdíjaztatása és Zürichből való távozása után lett

⁶ Emidio CAMPI, *Über das Ende des Weltzeitalters Aspekte der Rezeption des Danielbuches bei Heinrich Bullinger = Europa, Tausendjähriges Reich und Neue Welt: Zwei Jahrtausende Geschichte und Utopie in der Rezeption des Danielbuches*, ed. DELGADO Mariano, KOCH Klaus, EDGAR MARSCH, Stuttgart, 2003 (Studien zur christlichen Religions- und Kulturgeschichte, 1), 225–239. SEIFERT Arno, *Der Rückzug der biblischen Prophetie von der neueren Geschichte: Studien zur Geschichte der Reichsteologie des frühneuzeitlichen deutschen Protestantismus*. Köln–Wien, 1990, 21–28; OPTIZ Peter, *Heinrich Bullinger als Theologe: Eine Studie zu „Dekaden“*, Zürich, 2004.; *Heinrich Bullinger und seine Zeit. Eine Vorlesungsreihe*, ed. CAMPI Emidio, Zürich, Theologischer verlag, 2004. Ehhez még: SEGESVÁRY, *i. m.*

⁷ Melanchthon előszót ír a munkához, a tanács az ő és Luther támogató nyilatkozatára áll el a munka tiltásától.

mértékadó Petrus Martyr Vermigli odakerülésével, és a kálvini nézetek ez irányú zürichi győzelmével.⁸ A tan egy fokkal erősítette a török ellen küzdők akaratát, erőt adott például a magyar végvárok népének is a küzdelemhez.⁹

⁸ SEGESVÁRY, *i. m.*, 139.

⁹ Erre lásd: ÖZE Sándor: *A határ és a határtalan: Identitáselemek vizsgálata a 16. századi Magyarországi tútközözőzóna népességénél*. Bp., 2006, 203–204. „Ebben a megközelítésben az a jellegzetes, hogy a legtöbb korabeli helvét szellemű hitvallástól eltérően a reprobációra, az elvetésre ugyanakkora hangsúly esik, mint a kiválasztásra, az üdvösségre való elhívásra. Nem is annyira az *electus*, mint a *reprobus* jelző gyakori használata és az irgalom edényeinek a harag edényeivel való szimmetrikus és rendkívül szemléletes szembeállításuk különbözteti meg ezt a szöveget kortársaitól. Lehet az 1562-es hitvallás szerkesztettség dolgában »amúgy vasvillával egymásra dobált tankazal«, az eleve elrendelés kérdésében nem vitatható el tőle a strukturáltság és a következetesség. A Melius-kátéval való tartalmi egybevetés alapján viszont ezt a sajátos, talán neofita lelkesedést tükröző predestináció-értelmezést egyértelműen Meliusnak kell tulajdonítanunk. Az egri katonák által benyújtott szöveg szellemi felmenői között ezért nem is annyira a genfiek után kell nyomoznunk, mert a kettős predestináció (egyébként Ágostonnál és Zwinglinél gyökerező) tanítása sokkal inkább a schmalkaldeni háború és az augsburgi interim utáni teológiai krízishez, a strassburgi és a londoni (1548–1553) emigráns-gyülekezetekhez, valamint Magdeburg ekkori ostromához kötődik. CSEPREGI Zoltán, *A reformáció nyelve*. Akadémiai doktori disszertáció. 367–373. Az eddigi szakirodalom alapján Vermigli, Pietro Martire, Wolfgang Musculus, Bucer Martin műveit látja olyannak, mely hatott Szegedire és Meliusra. A könyveket, együtt találjuk Hans Dernschwamm könyvtárában, ahogy Georg Moller szepesi esperesre is hivatkozhat már a század 50-es 60-as éveiben. CSEPREGI, *i. m.*

